

INTERAKČNÍ MODEL DROGOVÝCH ZÁVISLOSTÍ

E. URBAN

Středisko drogových závislostí, Praha,
přednosta: doc. MUDr. J. Skála, CSc.

Snahy o teoretické a praktické zvládnutí složitých jevů, označovaných jako *usus*, *abusus* a *misusus* drog, narkománie, toxikománie či drogové závislosti a podobně vedly na přelomu šedesátých a sedmdesátých let našeho století mimo jiné Kielhoze k triádě příčin vzniku drogové závislosti: osobnost — droga — sociální prostředí, a k charakteristickému trojúhelníkovému schématu, publikovanému v roce 1971 a později Kielzem i jinými autory (Ladewig, Hobi, Dubacher, Faus, Battegay) opakovaně.

Podrobnější rozbor Kielholzovy triady a příslušného písemnictví spolu s dalšími zkušenostmi a úvahami mne v únoru 1972 přiměly k vytvoření nového modelu, který jsem označil jako *interakční čtyřstěn (tetraedr) drogové závislosti* a publikoval ve své knize *Toxikománie* v roce 1973. Základní myšlenkou tohoto modelu je názor, který se postupně šířil a tříbil počátkem sedmdesátých let našeho století, že totiž drogová závislost je složitý jev, který nelze vysvětlovat jednou jedinou příčinou, nýbrž vzájemným působením mnoha příčin různých druhů.

Faktory (příčiny), které vedou k užívání, zneužívání a chybnému užívání drog a *případně* ke vzniku, udržování, modifikacím a ukončení drogové závislosti, můžeme účelně rozdělit do *čtyř tříd*:

1. faktory farmakologické (brachylogicky — „droga“);
2. faktory somatické a psychické (brachylogicky — „osobnost“, „osoba“, obecněji „organismus“ či „individuum“);
3. faktory environmentální, peristatické (brachylogicky — „prostředí“);
4. faktory precipitující, provokující, vyvolávající, spouštěcí (brachylogicky „podnět“).

Konkrétní uplatnění těchto faktorů se sice od případu k případu více či méně liší, v každém jednotlivém případě užití, zneužití i chybného užití drog; drogové závislosti jsou však zastoupeny všechny čtyři uvedené třídy.

Tyto faktory jsou ve složitých vzájemných příčinných vztazích (interakcích), jejichž analýzu může usnadnit *interakční čtyřstěn (tetraedr) drogové závislosti*, kde jednotlivé třídy či množiny faktorů („droga“, „organismus“, „prostředí“, „podnět“) jsou reprezentovány koulemi umístěnými na hrotech čtyřstěnu, a interakce mezi těmito třídami faktorů vždy dvěma drahami či kanály (celkem tedy dvanácti), z nichž jedna reprezentuje dráhy „povelové“ a druhá „zpětnovazebné“.

Domnívám se, že analýza podle tohoto schématu může přispět jak k porozumění jednotlivým případům, tak obecně jevu drogové závislosti a jevům příbuzným (*usus*, *abusus*, *misusus* drog) a k jejich případné terapii a prevenci (primární, sekundární a terciární).

Aby to bylo možné, je ovšem třeba uvedený interakční model upřesnit resp.

naplnit dalším obsahem. Zcela obecně můžeme říci, že je vhodné chápat ho jako složitý *system*, v němž čtyři třídy faktoru mají ráz *subsystému*, jež je třeba dále analyzovat. Dráhy, které je spojují, reprezentují více méně *typy vzájemných působení* mezi těmito subsystémy. Interakce v rámci subsystémů v modelu zatím vyznačeny nejsou.

Pro naplnění a analýsu jednotlivých subsystémů a jejich interakcí jakož i interakcí v rámci jednotlivých subsystémů je jistě potřebná spolupráce odborníků mnoha oborů i jiných osob (např. pacientů). Je třeba najít, popsat, katalogisovat a klasifikovat relevantní faktory i jejich interakce a pokusit se o jejich výklad. Mnoho v tom již ovšem bylo uděláno explicitně různými autory.

Poměrně nejlepší je situace pokud jde o subsystém faktorů farmakologických („droga“), který je doménou především farmakologie a toxikologie. Z pojetí farmakologie jako „vědního oboru, který se zabývá interakcí látek, především léčiv, s živou hmotou“ (Rašková, Vaněček et al.) je patrné sepětí se subsystémem faktorů somatických a psychických, zvláště když vezmeme na vědomí názor současných předních farmakologů, že psychické faktory se uplatňují při účinku *všech* léčiv (ibidem).

Právě citované názory farmakologů jsou kompatibilní s definicí drogy (v angl. originále „drug“), jak ji podala Světová zdravotnická organizace (viz např. Wld. Hlth. Org. techn. Rep. Ser. No 551, 1974, 14): „Jakákoliv substance, která, je-li vzata do nějakého organismu, může modifikovat jednu nebo více z jeho funkcí“. Je důležité uvědomit si také, že člověk (a živý organismus vůbec) se může stát závislým na chemických látkách nejrůznějšího druhu a že návykovost nějaké látky je znak spíše kvantitativní než kvalitativní. Uvědomění si toho nás může uchránit před častou chybou myšlení, podle níž někdo nemůže mít či získat návyk na nějakou látku, „protože to není látka návyková“. Kromě chemických resp. farmakologických charakteristik dané substance nebo substancí se ovšem budeme vždy muset zajímat o způsob aplikace, dávku, dobu podávání, možné interakce podávaných látek a další položky známé z farmakologie. Za zvláštní zmínku stojí *druhovú tolerance* (angl. cross-tolerance). Jde o to, že látky některého druhu (např. opiáty a opioidy resp. narkotická analgetika či anodyna) jsou v takovém vztahu, že změny tolerance jedné z nich automaticky vedou ke změnám tolerance všech látek tohoto druhu se všemi důsledky. Zvlášť je také třeba varovat před běžnou ilusí, že nějaká látka má žádoucí účinky, není však návyková. Principiálně platí, že každá látka je návyková v té míře, ve které má pro subjekt žádoucí účinky (nežádoucí účinky mohou návykovost korigovat, neruší jí však beze zbytku).

Subsystém faktorů somatických a psychických („osobnost“, „osoba“, „organismus“, „individuum“) je doménou především věd lékařských, biologie, biochemie, antropologie, event. zoologie a botaniky na straně jedné, a psychologie či věd psychologických na straně druhé. Proti přehnaně psychologizujícím pojetím, ke kterým může svádět slovo „osobnost“, jak ho užil např. Kielholz ve svém schématu, je třeba zdůraznit, že u živého člověka nikdy nedokážeme v realitě odlišit beze zbytku působení faktorů somatických a psychických. Současné pojetí člověka jakožto otevřeného samořídícího systému zdůrazňuje u něho současně regulaci biologickou, psychickou a sociální (viz např.

Pardel a Boroš). Zanedbat kteroukoliv z nich znamená neporozumět člověku.

Za zvlášť důležité považuji zdůraznit, že podle experimentálně podepřených názorů (např. Schuster a Thompson, 1969) lze závislost vypěstovat prakticky u jakéhokoliv individua (organismu) a potenciálně na všechny běžné zneužívané drogy. Uměle vyvolaný abusus nebo drogovou závislost nesmíme ovšem jednoduše ztotožňovat se spontánním abusem a spontánně vzniklou drogovou závislostí. Zkušenosti získané na subhumánních organismech nesmíme beze všeho přenášet na lidi. Na druhé straně bychom neměli zapomínat, že drogová závislost není výsadou člověka a že — jak to lapidárně vyjádřili v roce 1971 Ladewig, Hobi, Dubacher a Faus) „v zásadě se může stát závislým každý člověk“. Jsou ovšem rozdíly pravděpodobnostní, rozdíly v modu závislosti atd. Důležitá je také otázka dědičnosti drogové závislosti. Odpověď na ni dosud neznáme, avšak s možností dědičného podmínění drogové závislosti je třeba počítat. Somatická závislost na drogách může být vrozená (viz např. Saxl, Skoupá a Skoupý), což ovšem není totéž jako dědičná. Souvisí to se skutečností, že tělo matky je v době intrauteriního života člověka jeho prvním životním prostředím.

To nás přivádí k třetímu *subsystému* interakčního čtyřstěnu, k *faktorům environmentálním*. Tento okruh bude třeba pečlivě a nově prozkoumat. Kielholz, Battegay a Ladewig píší v této souvislosti jen o „sociálním prostředí“ a konkretizují je jako rodinnou situaci, povolání, hospodářskou situaci, sociální status a mobilitu zákonodarství, náboženství, postoje k droze, vlivy reklamy a módy a konsumní zvyky. Podobně Feuerlein píše pokud jde o prostředí: toliko o „sociálním poli.“ Goldberg sice užívá obecnějšího slova „environment“, píše však také jen o sociálních aspektech prostředí. Konečně Solms s odvoláním na práci Lundquistovou píše toliko o sociálním prostředí a dobově podmíněných a na kulturním okruhu závislých faktorech. Domnívám se, že tato redukce prostředí na prostředí sociální neodpovídá současnému stavu věcí a názorů na ně. Bylo by teoreticky nesprávné omezovat drogovou závislost na něco, co se týká jen člověka anebo nanejvýš ještě ve společenstvech žijících organismů. Avšak i pokud jde o člověka, resp. lidstvo, musíme chápat prostředí obecněji, např. ve smyslu definice, která byla přijata jako pracovní na mezinárodním syposiu UNESCO o Životním prostředí v Helsinkách, v roce 1968, a zní takto: „Životním prostředím člověka je ta část universa (světa), s níž je ve vzájemné integraci; to je ta část, které využívá, kterou mění a již se sám přizpůsobuje“ (citované podle Lakomého). Každý organismus, a tedy i člověk, je v mnohočetných vztazích k abiotickým (fyzikálním a chemickým) a biotickým faktorům (Libbert, Zetkin, Kühtz, Pichtel). Pro člověka má ovšem společenské prostředí zvláštní význam. Avšak současná environmentální revoluce (Nicholson, 1970) nás nutí, abychom slovo „prostředí“ chápali komplexněji a neredukovali je na prostředí společenské.

O alespoň obecně, abstraktní řešení dílčí otázky sociálních a kulturních faktorů abusu drog a drogové závislosti jsem se pokusil v roce 1975 na 3. symposiu o aktuálních otázkách sociální psychiatrie v Kroměříži (viz Skála a Urban). Druhou dílčí otázku, tj. vztahu abusu drog a drogových závislostí k ostatním faktorům prostředí, je třeba nově řešit. Povzbudivé je, že oba výše uvedení odborníci na otázky prostředí (Nicholson, Lakomý) píší o drogách v souvislosti s problematikou prostředí. Je ovšem třeba, aby také odborníci

v oboru drogových závislostí se více zabývali otázkou environmentálních vlivů, a to výslovně také jiných než jen sociálních.

Široké pojetí subsystému faktorů somatických a psychických na straně jedné a faktorů environmentálních na straně druhé by mohlo svádět k názoru, že vystačíme s těmito třídami faktorů a nepotřebujeme zvlášť zavádět *třidu faktorů precipitujících, provokujících, vyvolávajících, spouštěcích* (brachylogicky „podnět“). Vždyť se zdá být jasné, že každý faktor, který uvádí v chod složité interakce mezi drogou a organismem resp. osobou, je buď součástí jednoho, nebo druhého ze zbývajících subsystémů. Avšak podobně, jako bylo užitečné vyčlenit subsystém „droga“, který přece rovněž jakoby věcně i logicky patřil do jednoho anebo druhého ze zbývajících subsystémů, tak se mi jevilo užitečné vydělit subsystém „podnět“. Oporu jsem viděl i v tom, že někteří badatelé (jmenovitě Kielholz, Battegay, Ladewig, komise znalců SZO, Hobi, Dubacher, Faus) více či méně zjevně čtvrtou kategorií spouštěcích faktorů, motivů apod. vyčleňují, i když ji jako Kielholz a jeho následovníci nezařazují do svého trojúhelníkového schématu. Zájem laiků i odborníků se de facto soustřeďuje zvláště na tuto kategorii, často označovanou jako „příčiny“ na rozdíl od ostatních faktorů, označovaných pak spíše jako „podmínky“. Pokusil jsem se přehledně shrnout nejčastější faktory tohoto subsystému v příslušných oddílech svých prací *Toxikomanie* z roku 1973 a *Drogy a mládež* z roku 1974 resp. 1977 (2. vyd.). Úplný výčet možných nebo i skutečných faktorů sem spadajících je zvlášť obtížný, protože pomocí drog lze uspokojit — byť i třeba fiktivně, dočasně anebo za neúměrnou cenu — většinu potřeb člověka.

Mluvil jsem zatím toliko o subsystémech „droga“, „organismus“, „prostředí“ a „podnět“. Obdobně by bylo třeba hovořit i o *drogách, kanálech, které subsystémy spojují, o interakcích mezi nimi*. Omezený časový rámec tohoto sdělení to nedovoluje. Avšak i zpracování této problematiky je teprve v počátcích. Je ovšem k dispozici velký počet pozorování prostých i experimentálních, existují data zpracovaná statisticky atd. Avšak systémový přístup k problematice abusu drog a drogových závislostí, za který se zde přimlouvám, vyžaduje komplexnější postupy. Takovéto postupy, kterých je zapotřebí k analýze složitého systému interakcí jak mezi jednotlivými subsystémy tetraedru drogové závislosti, tak uvnitř těchto subsystémů, mohou poskytnout disciplíny jako teorie informace, teorie řízení a kybernetika, obecná teorie systémů, teorie her, faktorová analýza, teorie grafů, síťová analýza a matematická logika.

Z tohoto dosti dlouhého a nikoliv úplného výčtu potřebných disciplín jakož i z toho, co jsem řekl výše, vyplývá, že interakční tetraedr drogových závislostí je ve své dnešní podobě spíše než souborem hotových odpovědí modelem, který umožňuje komplexní vidění a řešení problémů, s drogovými závislostmi a příbuznými jevy spojenými. Jeho interpretace, eventuálně kritika a nahrazení modelem lepším, se může stát obsáhlým programem práce a spolupráce mnoha odborníků rozličných oborů a různých národů a v tomto smyslu si dovoluji doporučit jej i pozornosti účastníků I. kongresu socialistických zemí o prevenci a terapii alkoholismu a jiných toxikomanií.